

SAPA ARUH BASA JAWI WONTEN ING *NOVEL* KINANTI ANGGITANIPUN MARGARETH WIDHY PRATIWI

Nugrah Tri Hatmoko
10205241038

Sarining Panaliten

Panaliten menika gadhah ancas kangge ngandharaken jinising sapa aruh basa Jawi saha bab ingkang ndayani panganggening sapa aruh basa Jawi wonten ing *novel* Kinanti anggitanipun Margareth Widhy Pratiwi. Panganggening sapa aruh wonten ing *novel* Kinanti anggitanipun Margareth Widhy Pratiwi menika saged dipundadosaken tuladha panganggenipun sapa aruh basa Jawi wonten ing padintenan.

Jinising panaliten ingkang dipunginakaken inggih menika panaliten *deskriptif*. Data panaliten menika awujud tetembungan ingkang nedahaken sapa aruh wonten ing *novel* Kinanti anggitanipun Margareth Widhy Pratiwi. Sumbering *data* panaliten menika ngginakaken pawicantenan wonten ing *novel* Kinanti anggitanipun Margareth Widhy Pratiwi. Pirantining panaliten menika kanthi ngginakaken *kartu data*. *Data* dipunkempalaken kanthi cara maos lan nyerat (nyathet). Caranipun nganalisis *data* menika ngginakaken *teknik analisis deskriptif* saha *pendekatan* sosiolinguistik mliginipun teori *SPEAKING* saking Dell Hymes. Wondene cara anggenipun ngesahaken *data* menika kanthi ngginakaken validitas (triangulasi teori) saha reliabilitas (*intrarater lan interater*).

Asiling panaliten inggih menika: (1) Jinising sapa aruh, ingih menika: (a) sapa aruh namanipun tiyang, (b) pasedherekan, (c) *gelar kebangsawanan*, (d) *gelar* saking pawiyatan, (e) *jabatan* utawi padamelan, (f) pelaku sawijining tumindak, (g) metaforik (paraban), (h) sesulih purusa, (i) tembung *religius*, saha (k) *adjective transposisional*. (2) bab ingkang ndayani panganggening sapa aruh, inggih menika: (a) papan lan kawontenan nalika pawicantenan, (b) hubungan panutur kaliyan mitra tutur, *jeniskelamin*, *pangkat*, yuswa, drajad, lan *status sosial* paraga, (c) ancasipun micanten, (d) wujudipun ukara ingkang dipunginakaken, (e) cara, *nada* lan tumindak nalika panutur micanten, (f) pirantos ingkang dipunginakaken kangge ngandharaken pawicantenan, (g) trapsila lan unggah-ungguh basa nalika pawicantenan, lan ugi (h) jinisipun wacana ingkang dipunginakaken paraga.

Pamijining tembung : sapa aruh, basa Jawi, *novel* Kinanti

Abstract

This research was aimed to describe the types of greeting in the Java language and anything that affected the use of the Java language greeting in the novel Kinanti by Margareth Widhy Pratiwi. The use of greeting in the novel Kinanti by Margareth Widhy Pratiwi can be used as an example of the application of the Java language greeting in daily life.

The type of this research was a descriptive research. The data of this research were the greeting words of the Java language in the novel Kinanti by Margareth Widhy Pratiwi. The source of the data used the conversation in the novel Kinanti by Margareth Widhy Pratiwi. The tool or device used in this research was a table of data analysis and supported by the data card. The data were collected by means of reading and writing. The data were analyzed by the descriptive analysis technique and sociolinguistic approaches to the SPEAKING theory by Dell Hymes. The validity of the data was certified by using (triangulation theory) and reliability (intrarater lan interater).

The results of this research were: (1) The types of greeting, namely: (a) the greeting of a person's name, (b) the kinship, (c) the title of nobility, (d) the degree of education, (e) the position or the profession, (f) the perpetrator of act, (g) the metaphorically, (h) personal pronoun, (i) the religious words, and (k) the transpositional adjective. (2) the chapter that affect the use of greeting, there were: (a) the place and situation, (b) the relationship between speaker and listener, (c) the purpose of the conversation, (d) the sentence used, (e) manner, tone and behavior when speak or talk, (f) the tool used to describe the conversation, (g) norms and decency in the conversation, and (h) the type of discourse used.

Keywords: *greeting, Java language, novel Kinanti*

A. PURWAKA

Basa menika pirantos ingkang dipungginakaken kangge komunikasi antawisipun sasaming tiyang. Kanthi lumantar basa menika manungsa saged ngandharaken menapa ingkang dipunraosaken manah, ngandharaken wohing pamikiran, saha ngandharaken pamanggihipun dhateng tiyang sanesipun. Salah satunggalipun basa ingkang dipunggikaken kangge komunikasi inggih menika basa Jawi. Basa Jawi menika dipungginakaken wonten ing padintenan dening masarakat Jawi, kajawi saking menika ugi dipungginakaken wonten

ing bab seni, kados dene seni sastra, wayang, kethoprak lan sapanunggalanipun. Proses komunikasi ingkang asring dipunpanggihaken inggih nalika tiyang menika saweg wawan pangandikan.

Wawan pangandikan utawi pawicantenan menika limrahipun kedah wonten kalih perangan, inggih menika kedah wonten *penutur* kaliyan *mitra tutur*. Raketipun (*keakraban*) antawisipun *penutur* kaliyan *mitra tutur* menika saged dipuntitik saking pamilihing basa ingkang

dipungginakaken. Mliginipun basa Jawi pamilihing basa ingkang badhe dipungginakaken menika kedah nggatosaken perangan-perangan tartamtu. Perangan-perangan ingkang dados tetimbangan anggenipun milih basa menika kadosta *tingkat ekonomi, jabatan* wonten ing politik, pedamelanipun, alur pasedherekan utawi *kekerabatan* wonten ing kulawarga, umur, *jenis kelamin*, papan asalipun mitra tutur lan ugi kawontenan nalika wawan pirembaran.

Wonten ing pawicantenan antawisipun *penutur* kaliyan *mitra tutur* menika temtu kemawon wonten sapa aruh ingkang dipungginakaken kangge nyebat *mitra tutur*-ipun. Jinising sapa aruh ingkang dipungginakaken ugi beda-beda gumantung bab ingkang ndayanipangangenipun sapa aruh. Wonten panaliten menika ngginakaken jinising sapa aruh kanthi titikan *semantik*, amargi masarakat Jawi kathah ngginakaken sapa aruh ingkang dipunpendhet saking alur pasedherekan, ananging kathah ugi ingkang ngginakaken sapa aruh ngginakaken nama *mitra tutur*, gelar kabangsawanan, gelar kasilipun saking pendidikan, pedamelan utawi *profesi*, tembung sesulih purusa, *metaforik* utawiparaban, sapa aruh umum saha sapa aruh saking tembung *religious* lan sapanunggalanipun.

Sistem sapa aruh menika boten namung wonten ing pawicantenan bebrayan ageng masarakat Jawi ing padintenan, ananging ugi wonten ing karya sastra ingkang awujud seratan. Salah satunggaling karya sastra ingkang ngewrat sapa aruh inggih

menika *novel* abasa Jawi kanthi irah-irahan “Kinanti” anggitanipun Margareth Widhy Pratiwi.

Wosing prakawis wonten ing panaliten menika saged dipuntingali ing ngandhap menika.

1. Menapa kemawon jinising sapa aruh basa Jawi wonten ing *novel* Kinanti anggitanipun Margareth Widhy Pratiwi?
2. Menapa kemawon bab ingkang ndayani pangangenipun sapa aruh basa Jawi wonten ing *novel* Kinanti anggitanipun Margareth Widhy Pratiwi?

B. GEGARAN TEORI

1. Sosiolingistik

Sosiolingistik inggih menika bidang ngelmu *antar disiplin* ingkang ngrembag bab basa ingkang wonten gayutanipun kaliyan panganggening basa kasebut wonten ing satunggaling masarakat (Chaer lan Leonie, 2004: 2). Wondene Nurhayati (2009: 3-4) ngandharaken bilih sosiolinguistik menika ngelmu ingkang gegayutan kaliyan *pilihan-pilihan detail* basa ingkang dipungginakaken kanthi nyata dhumateng masarakat. Satemah ingkang dipunrembag wonten ing sosiolinguistik menika basa lan ugi masarakat ingkang ngginakaken basa kasebut.

Nababan (1984: 2) ugi ngandharaken bilih sosiolinguistik menika satunggaling *studibab* basa ingkang gegayutan kaliyan *penutur* basa kasebat minangka anggota masarakat. Pamanggih menika jumbuh kaliyan pamanggihipun Suwito (1982: 4) ingkang

ngandharaken bilih sociolinguistik menika satunggaling *studi* ngingingi bab sipat-sipat *khusus* (karakteristik) *variasi* basa, *fungsi* basa, lan panganggenipun basa wonten ing pawicantenan saha ewah-ewahan antawisipun tigang sipat *khusus* kalawau wonten ing salebeting masarakat *tutur*-ipun.

Adhedhasar andharan wonten ing nginggil saged dipunpendhet dudutan bilih sociolinguistik menika satunggaling ngelmu ingkang ngrembag bab basa, masarakat lan ugi gegayutanipun antawisipun basa kaliyan masarakat. Sociolinguistik menika ngrembag bab kadospundi basa kasebut dipunginakaken dening masarakat *tutur* tartamtu minangka sarana kangge *komunikasi*.

Wondene gayutanipun kaliyan sapa aruh, salah satunggaling bidang ingkang dipunrembag wonten ing sociolinguistik inggih menika panganggenipun sapa aruh. Sapa aruh menika perangan ingkang wigatos wonten ing prastawa *tutur* amargi sapa aruh kangge nyebat *mitra tutur* nalika wicantenan. Jinisipun sapa aruh lan ugi kadospundi anggenipun ngginakaken sapa aruh menika dipun pangaribawani dening perangan-perangan ingkang wonten ing satunggaling masarakat *tutur*. Awit saking menika teori sociolinguistik menika dipunprelokaken wonten ing panaliten sapa aruh menika.

2. *Prastawa tutur*

Prastawa tutur (*speech event*) menika lampahing *interaksi* linguistik wonten ing satunggaling *ujaran* utawi langkung kanthi ndherekaken kalih pihak inggih menika panutur saha *mitra tutur* kanthi satunggal pokok *ujaran* ing papan, wekdal, lan kawontenan tartamtu (Chaer lan Leonie, 2004: 47). Salajengipun Suwito (1982: 26-27) ugi ngandharaken bilih prastawa *tutur* menika sadaya prastawa wicantenan mawi sadaya lanperanan bab wonten ing prastawa kasebut. Bab kasebut inggih menika panutur (*speaker*), *mitra tutur* (*hearer, receiver*), *pokok* wicantenan (*topic*), papan anggenipun wicantenan (*setting*), kawontenan nalika wicantenan (*situation, scene*) lan sapanunggalipun. Dados wonten ing prastawa *tutur* menika kedah wonten tiyang ingkang wicanten ingkang dipun wastani panutur, tiyang ingkang dados *mitra tutur* saha *topik* ingkang dipunwicantenaken wonten ing satunggaling papan kanthi kawontenan tartamtu. Kanthi sociolinguistik, satunggaling pawicantenan menika saged dipunwastani prastawa *tutur* menawi sampun gadhah komponen *tutur* ingkang jangkep (Chaer lan Leonie, 2004: 48).

Gayut kaliyan prastawa *tutur* ing nginggil, Hymes lumantar Suwito (1982: 29) ngandharaken bilih satunggaling prastawa *tutur* menika kedah gadhah wolung *komponen*. *Komponen-komponen* kasebut dipunwastani kanthi *akronim SPEAKING*. *Komponen-komponen SPEAKING* menika minangka bab-bab ingkang dados

tandha kedadosanipun prastawa tutur. Tandha kasebat inggih menika *Setting and Scene* utawi papan saha wekdal nalika kalampahan pawivantenan, *Participants* utawi paraganipun, *Ends: purpose and goal* utawi ancasipun pawicantenan, *Act sequences* utawi wujud saha isinipun tuturan, *Key: tone or spirit* utawi cara, nada saha tumindak nalika nglampahi pawicantenan, *Intrumentalities* utawi pirantos tutur, *Norms of interaction and interpretation* utawi norma utawi tatakrama lan ingkang pungkasan *Genres* utawi jinising wacana.

3. Sapa Aruh

a) Pangretosan Sapa Aruh

Fasold (1997: 1-2) ngandharaken bilih “*addres forms are the word speaker use designate the person they are talking to while they are talking to them*” ingkang tegesipun sapa aruh menika tetembungan ingkang dipunginakakendening *penutur* kangge nyebat nyebat *mitra tutur*-ipun nalika nembe samingendikan. Salajengipun Supardo (1995: 72) mbedakaken antawisipun sapa aruh, *salam* lan *panggilan*. Sapa aruh menika perangan saking *salam* ingkang asipat tetep ingantawisipun *panutur* kaliyan *mitra tutur* saha panganggenipun sapa aruh sageddipunambali makaping-kaping. Wondene *salam* manika dipunginakaken kangge miwiti *interaksi* lan pungkasan *panggilan* menika kangge narik kawigatosan.

Bronislaw Malinowski lumantar Kartomihardjo (1998: 27) ngandharaken bilih ginanipun sapa

aruh menika wonten kalih inggih menika satunggal *Phatic Communication* ingkang ateges tetembungan minangka pratandha *ikatan sosial* saha ingkang angka kalih minangka pirantos kangge ngontrol *interaksi*. Suhardi dkk (1985: 10) ngandharaken bilih sapa aruh menika ginanipun kangge nimbali tiyang tartamtu supados nampi peran dados *mitra tutur* utawi maringi *reaksi verbal* menapa *non verbal*.

Dudutanipun saking andharan wonten ing nginggil bilih sapa aruh inggih menika tetembungan tartamtu ingkang dipunginakaken dening *penutur* kangge nyebat *mitra tutur*ipun. Wonten kalih perangan ingkang wigatos inggih menika paraga utawi *participants* kaliyan tetembungan sapa aruh. Inggih dipunsebut *participants* inggih menika penutur, mitra tutur saha tiyang ingkang dipunrembag wonten ing pawicantenan. Kanthi wontenipun sapa aruh menika nedahaken bilih antawisipun panutur kaliyan *mitratutur* menika gadhah *hubungan*. Sapa aruh dipunginakaken minangka pratandha *ikatan sosial* lan dipunginakaken nata *interaksi*.

b) Jinising Sapa Aruh

Suhardi dkk (1985: 17) ngandharaken bilih sapa aruh wonten ing Basa Jawi menika saged dipunperang adhedhasar titikan fonologis, wujud, sintaksis lansemantik. Namung ingkang badhe dipunginakaken ing panaliten menika naming sapa aruh adhedhasar titikan semantik. Dipunpilih sapa aruh ingkang adhedhasar titikan semantic amargi wonten ing sapa aruh kanthi

titikan *semantic* menika langkung jangkep saha cetha anggenipun ngandharaken ngengingi bab sapa aruh menika. Jangkeping andharan bab sapa aruh kanthi titikan *semantic* kaandharaken wonten ing ngandhap menika.

1) **Namanipun Tiyang**

Sapa aruh ingkang awujud namanipun tiyang menika padatanipun dipunginakaken dening penutur dhateng *mitra tutur* ingkang sampun akrab, yuswanipun ingkang sami utawi langkung andhap.

2) **Nama wonten ing kulawarga utawi pasedherekan (kekerabatan)**

Sapa aruh kanthi jinis pasedherekan menika ngginakaken sebatan saking alur wonten ing kulawarga. Jinis sapa ingkang menika ingkang paling kathah dipunpanggihaken wonten ing pawicantenan ing masarakat.

3) **Gelar Kebangsawanan**

Wonten ing basa Jawi menika wonten sapa aruh ingkang asalipun saking gelar kabangsawanan satemah tetembungan ingkang dipunginakaken ugi winates kangge nyebat tiyang ingkang gadhah *darah biru*. Ananging samenika ugi wonten saperangan tembung sapa aruh saking jinis *gelar kabangsawanan* ingkang boten dipunginakaken kangge nyebat tiyang bangsawan.

4) **Gelar saking bangku pendhidhikan**

Sapa aruh menika ngginakaken gelar ingkang pikantuk wonten

ing bangku pendhidhikan. Gelar asiling saking bangku pendhidhikan ingkang dipunginakaken minangka sapa aruh inggih menika “*dokter*”, amargi *gelar dokter* menika naming saged dipunsandhang sasampanipun tiyang menika nglampahi satunggaling pawiyatan

5) **Jabatan utawi pedamelan**

Anggenipun ngginakaken tembung sapa aruh jinis menika ugi asring dipunsarengi kaliyan sapa aruh kanthi jinis pesedherekan kados **pak** saha **bu**. Tuladhanipun inggih menika *jabatan* utawi pedamelan minangka dados **lurah, guru, bupati, dhukuh, carik, camat**.

6) **Pelaku sawijining tumindak**

Wonten ing masarakat Jawi kathah dipunpanggihaken sapa aruh mawi pedamelan ingkang dipunlampahi *mitra tutur*. Kejawi pedamelan, tumindak utawi kegiatan ingkang nembe dipunlampahi dening *mitra tutur* ugi saged dipunginakaken. Tuladha: tiyang ingkang mirsani satunggaling adicara dipunsapa **para pamiyarsa**, tiyang ingkang nyambut damel dados **tukang becak** dipuntimbal **cak**.

7) **Sapa aruh umum**

Sapa aruh *umum* menika ateges tembung sapa aruh ingkang dipunginakaken kangge nyebat *mitra tutur* ingkang gunggungipun langkung saking satunggal utawi kathah. Tuladha tembung sapa aruh umum menika

kados **bocah-bocah, para pinisepuh, sedherek-sedherek.**

8) Sapa aruh kiasan, *metaforik* utawi paraban

Wonten ing pagesangan masarakat Jawi ugi kathah ngginakaken sapa aruh kanthi jinis paraban. Sapa aruh jinis paraban menika dipunginakaken dening tiyang ingkang sampun akrab. Wujudipun paraban ingkang dipunginakaken dening tiyang Jawi menika kadosta saking nama wayang ingkang dipuntingali saking sipat utawi fisikipun. Wujud sanesipun menika saged nama kewan, kawontenan fisik tiyang lan sanesipun.

Supardo (1995) ugi ngandharaken perangan ingkang sami ngengingi jinisipun sapa aruh, ananging wonten ing jinisipun sapa aruh adhedhasar titikan semantik utawi *arti* menika wonten tambahan jinis sanesipun inggih menika tembung *persahabatan*, tembung *religius* lan *adjektif transposisional*.

c) Bab **Inkang Ndayani Panganggening Sapa Aruh**

Suhardi dkk (1985: 60) wonten ing panalitenipun ugi ngandharaken bilih panganggenipun sapa aruh menika dipunpangaribawani dening saperangan prekawis ingkang wonten gegayutanipun kaliyan panutur, *mitra tutur*, saha kawontenan nalika pawicantenan. Tetembungan sapa aruh ingkang dipunginakaken ugi maneka werni. Maneka wernipun sapa aruh menika dipunpangaribawani dening sangang perangan inggih menika.

a. Kawontenanipun

Bab kawontenan menika gegayutan kaliyan *resmi* menapa boten *resmi* nalika pawicantenan.

b. *Etnik*

Wonten ing masarakat Jawi wonten tigang etnik inggih menika **etnik Jawi, etnik Cina, etnik sanes Jawi** saha **etnik asing**. Sapa aruh ingkang dipunginakaken antawisipun tigang etnik menika ugi beda.

c. **Kekerabatan utawi Pasedherekan**

Bab menika gegayutan kaliyan *hubungan* pasedherekan wonten ing kulawarga. Wonten ing kulawarga sapa aruh ingkang dipunginakaken menika dipuntektokaken kaliyan *posisi, peran*, lan statusipun wonten ing *systemkekerabatan*. Tembung sapa aruh ingkang dipunginakaken menika kedah leres dhateng tiyang ingkang gadhah *alur* pasedherekan, kadosta **simbok, pakne** saha **bune**.

d. **Raketipun penutur kaliyan mitra tutur**

Anggenipun ngginakaken sapa aruh ugi dipunpangaribawani dening sepinten raketipun antawisipun *penutur* kaliyan *mitra tutur*. Nalika nglampahi wicantenan kaliyan tiyang ingkang raket utawi *akrab* padatanipun dipunginakaken basa mawi ragam ingkang *santai*, kadosta **mas, dhik** saha **mbok**.

e. Status social

Inggil lan andhapipun *status* tiyang wonten ing masarakat menika kadhangkala dipuntemtokaken dening *jabatan* wonten ing masarakat, *instansi* pamarentah, utawi pedamelan sanesipun.

f. Yuswa

Yuswa menika saged kangge nemtokaken sapa aruh ingkang ipunginakaken. Saderengipun nyebat *mitra tutur*ipun panutur kedah saged nginten-kinten menapa *mitra tutur*ipun sepantaran, langkung sepuh menapa langkung enem.

g. Jenis kelamin

Bab *seks* utawi kelamin menika saged dipunginakaken kangge nemtokaken jinising sapa aruh ingkang dipunginakaken. *Jenis kelamin* kakung menapa estri menika dados bab ingkang ndayani anggenipun milih sapa aruh ingkang trep. Tiyang ingkang gadhah *jenis kelamin* jaler saged dipunsapa kanthi sebatan **mas, le, kang** saha **pak**. Wondene tiyang ingkang gadhah *jenis kelamin* estri saged dipunsapa kanthi sebatan **mbak, bus** saha **nduk**.

h. Status perkawinan

Tiyang Jawi menika tepang kaliyan nama sepuh inggih menika nama ingkang pikantuk sasampunipun krama. Padatanipun tiyang ingkang sampun krama menika badhe pikantuk sapa aruh tartamtu saking *mitra tutur*ipun. Kadosta **den nganten** saha **nyonya**.

i. Papan asalipun panutur kaliyan mitra tutur

Saking pundi *mitra tutur* menika saged dados pangaribawa dhateng panganggenipun sapa aruh amargi kadangkala wonten papan ingkang ngginakaken sapa aruh ingkang beda. Tiyang ingkang asal utawi mapanipun wonten ndhesa ingkang gadhah *status sosial* andhap temtu kemawon nampi sapa aruh **mbok, kakang, saha mbok tuwa**. Wondene tiyang ingkang asal utawimapanipun wonten kutha nampi sapa aruh kadosta **om, tante, mama** saha **papa**.

4. Novel

Abrams (lumantar Nurgiyantoro, 2007: 9) ngandharaken bilih tembung *novel* asalipun saking Basa Italia “*novella*” ingkang tegesipun “satunggaling barang enggal ingkang alit” salajengipun dipuntegesi minangka “cariyos cekak awujud prosa”. *Novel* kalebet karya sastra enggal menawi dipuntandingaken kaliyan wujud sastra sanesipun kadosta geguritan lan drama. *Novel* inggih menika karangan awujud prosa ingkang *panjang* sarta ngawrat cariyos pagesangan setunggal tiyang kaliyan tiyang ing sakiwa tengenipun kanthi nengenaken watak saha sipat paraganipun.

Miturut Semi (1988: 32) *novel* minangka wujud kasustraan ingkang dipuntegesi saged suka konsentrasi pagesangan ingkang langkung *tegas*. *Novel* nggambaraken babagan satunggaling perkawis ingkang kedadosan wonten ing masarakat tartamtu, satemah *novel* boten saged

dipunpisahaken saking kawontenan masarakat.

Miturut andharan para ahli wonten ing nginggil, saged dipunpendhet dudutan bilih *novel* inggih menika salah satunggaling karya sastra awujud prosa ingkang *panjang*, ngemot cariyos pagesangan tiyang kaliyan tiyang sane sing sakiwa tengenipun kanthi watak saha sipat paraga.

Salajengipun panaliten menika wonten ingkang jumbuh, inggih menika panalitenipun Wakidi (2007) kanthi irah-irahan “Jenis dan Fungsi Sapaan dalam Pertunjukkan Wayang Purwa Gagrag Yogyakarta Lakon Petruk Dadi Ratu Oleh Dalang Ki Hadi Sugito”. Saha panalitenipun Nofi Andari (2014) kanthi irah-irahan “Sapa Aruh Basa Jawi Wonten ing Rubrik Cerkak Kalawarti Djaka Lodang Wedalan Wulan September-Desember 2013”.

C. CARA PANALITEN

Panaliten menika kalebet panaliten *deskriptif*. Panaliten *deskriptif* dipunginakaken kangge mratelakaken utawi mahyakaken asiling panaliten kanthi menapa wontenipun utawi kanthi *objektif*. Sudaryanto (1988: 22) ngandharaken bilih panaliten *deskriptif* inggih menika panaliten ingkang dipunginakaken kangge ngandharaken subyek panaliten utawi prekawisingkang dipuntaliti kados menapa wontenipun. *Data* ingkang dipuntaliti menika sapa aruh wonten ing *novel* kanthi irah-irahan “Kinanti” anggitanipun Margareth Widhy Pratiwi, pramila panaliten menika gadhahancas kangge

mratelakaken asiling panaliten ngengingi bab jinis saha babing kang ndayani panganggenipun sapa aruh basa Jawi.

Cara ngempalaken *data* ingkang dipunginakaken wonten ing panaliten menika kanthi cara maos lan nyerat (nyathet). Kanthi cara maos, panaliti maos *novel* Kinanti menika kanthi premati lan tliti. Pirantining panaliten ingkang dipunginakaken wonten ing panaliten menika ngginakaken *kartu data*. *Kartu data* menikaminangka pirantos pambiyantu kangge ngempalaken saha ngecek *data* ingkang sampun dipunpanggihaken.

Wonten ing panaliten menika caranipun nganalisis *data* ingkang dipunginakaken inggih menika kanthi teknik *deskriptif*. kangge ngandharaken jinising sapa aruh basa Jawi lan bab ingkang ndayani panganggenipun sapa aruh basa Jawi kanthi menapa wontenipun. Analisis kasebut dipunlampahaken kanthi cara damel klasifikasi *data* dhateng jinising sapa aruh. Salajengipun ugi dipunginakaken pendekatan sosiolinguistik mliginipun teori *SPEAKING* saking Dell Hymes kangge ngandharaken bab ingkang ndayani panganggenipun sapa aruh. Kangge madosi *data* ingkang *valid*, wonten ing panaliten menika ngginakaken *teknik triangulasi teori* lan *validitas semantic*. Salajengipun *data* dipunuji *realibilitas* ingkang ancasiipun kangge naliti malih *data* ingkang sampun *valid* amrih dados *konsisten* saha leres. *Ujirealibilitas* arupi *reabilitas intrarater* saha *reabilitas interrater*.

D. ASILING PANALITEN SAHA PIREMBAGAN

Asiling panaliten Sapa Aruh Basa Jawi Wonten novel Kinanti Anggitanipun Margareth Widhy Pratiwi” menika gadhah ancas kangge ngandharaken jinising sapa aruh saha manggihaken bab ingkang ndayani panganggenipun sapa aruh. Wonten ing ngandhap menika kapanggihaken mapinten-pinten jinising sapa aruh, inggih menika.

1. Namanipun tiyang.

Konteks: Eyang Pana minangka Eyangipun Anjani, nyuwun marang Anjani supados boten ngrembag prakawis sanes “Iya **an**, kuwi bisa dipikir mengko, sing baku saiki ngrukti bapakmu dhisik”. (DL no.178/K/58)

Saking ukara wonten ing nginggil menika sapa aruh kanthi jinis nama dipunginakaken dening Eyang Pana ingkang Yuswanipun temtunipun sampun sepuh. Wondene ingkang dados mitra tuturipun menika Anjani Satemah nyapa aruh namung ngginakaken nama menika limrah kemawon tumrap tiyang ingkang yuswanipun langkung enem. Cara anggenipun *pelesapan* nama menika boten wonten paugeran tartamtu, ananging namung *variasi bebas* kemawon. Kados data angka (1) menika anggenipun pelesapan kanthi ngicali wanda perangan wingking (**an**), nama jangkepipun inggih menika Anjani.

2. Pasedherekan (asli saha ingkang mawi *perluasan makna*).

Konteks: Pak Jarwo taken marang putranipun amargi bali sekolah kasep.

(2) “kok nganti sore, **Ndhuk?**”
(DL no.16/K/19)

Tuturan data (2) menika nedahaken sapa aruh ingkang dipunginakaken Pak Jarwo dhateng putrinipun wonten ing dalem. Sapa aruh ingkang dipunggonakaken inggih menika “ndhuk” saking tembung “gendhuk” ingkang dipunicali wanda perangan ngajengipun.

3. Gelar kebangsawanan.

Konteks: Pak Jarwo taken marang sisihane, menapa taksih emut bab prakawis ingkang nate dipungendikaken.

“**Jeng Yul** ora kelingan kandhaku?”
(DL no.9/K/14)

Sapa aruh wonten ing nginggil menika **Jeng** saking tembung **diajeng** ingkang limrahdipunginakaken kangge nyebat tiyang ingkang gadhah *jenis kelamin* estri saha yuswanipun langkung enem lan ugi saestu kalebet kulawarga bangsawan, danguning dangu tembung **Jeng** menika sampun kathah dipunginakaken wonten ing masarakat *umum*.

4. Gelar saking pawiyatan

Konteks: Eyang Pana taken dhateng putranipun, inggih menika Pak Jarwo bilih badhe nimbali *dokter*.

Ngaturi **Dokter**, Jar?” (DL no.114/K/40)

Tembung **dokter** menika gelar *akademik* sarjana kangge

tiyang ingkang sampun lulus ujian wonten ing *perguruan tinggi*.

5. *Jabatan* utawi padamelan.

Konteks: Pak Jarwo taken marang sisihanipun bab prakawis samenika piyambakipun sampun dados sisihanipun pimpinan utawi bos wonten ing perusahaan ageng. “Apa Jeng Yulia ora ngrasake yen saiki dadi bojon **pimpinan**? (DL no.337/K/94)

Tuturan *data* pawicantenan wonten ing nginggil menika nedahaken panganggenipun tembung sapa aruh dhateng tiyang ingkang gadhah *jabatan* padamelan paling inggil wonten kantor utawi *perusahaan*-ipun. Tembung sapa aruh **pimpinan** menika dipunginakaken kangge nyapa aruh tiyang ingkang mandegani wonten kantor utawi asring dipunsebut *bos*.

6. *Pelaku sawijining tumindak*.

Konteks: Anjani padudon kaliyan Yulia minangka ibu kwalonipun ingkang boten preduli kaliyan bapakipun, namung nuruti kesukanipun piyambak.

Sundel, kluyuran nendi kowe he?..” (DL no.210/K/62)

Jinising sapa aruh jinis *pelaku* sawijining tumindak ingkang dipunpanggihaken inggih menika tembung **sundel**. Tembung **sundel** menika tegesipun wanita ingkang padamelanipun kirang sae utawi *pelacur*. Kados tembung sapa aruh **sundel** ingkang dipunginakaken ing nginggil menika dipunginakaken dening Anjani dhateng Yulia

minangka ibu kwalonipun ananging sajatosipun piyambakipun boten remen Yulia dados ibunipun, amargi Yulia menika wanita *malam* lan ugi yuswanipun kirang langkung sami kaliyan Anjani.

7. *metaforik/ paraban*.

Konteks: Lik Semi nyrai Yosaken marang Kinanti bilih putranipun ingkang nama kelik menika bocah ingkang nakal kanthi sebutan mbeling.

“eh, **bocah mbeling** niku, mbak” (DL no.408/K/165)

Jinising sapa aruh awujud *metaforik* utawi paraban ingkang dipunpanggihaken inggih menika tembung **mbeling**. Paraban kasebat dipunginakaken dening satunggaling tiyang kangge nyebut bocah ingkang taksih nakal awrat dipunkandhani bilih tumindake nakal. Pramila wonten ing pawicantenan nginggil paraban kasebat dipunginakaken kangge nyebut putranipun Lik semi nalika taksih alit rumiyin nakal, playon wonten ing lebet dalemipun bendaranipun.

8. *Sesulih purusa*.

Konteks: Yulia matur sahan taken marang Pak Jarwo minangka garwanipun bab panjenengipun sami nate enem.

“**Panjenengan** kaya durung nate dadi cah enom lho Mas.” (DL no.15/K/15)

Data ing nginggil menika kalebet wonten ing sesulih madyama purusa. Saking wujudipun padatanipun tembung

sesulih ingkang dipunginakaken menika ugi beda kados tembung “kowe” ingkang ngginakaken basa Jawi ngoko. Wondene tembung “sampeyan”, “panjenengan”, lan “sliramu” menika kalebet basa Jawi krama inggil. Kados tembung **panjenengan** tumrap *data* ing nginggil ingkang dipunginakaken kangge micanten kaliyan tiyang ingkang langkung sepuh saha tiyang ingkang dipunkormati inggih menika micanten kaliyan kangmasipun utawi garwanipun.

9. Tembung *religious*.

Konteks: Pak Pana ngendika dhateng nak Imam bilih sedaya menika kagunganipun gusti Allah, kita namung saged nampa kanthi sumarah.

“**Gusti Allah** wis ngersakke nak. Anane kita mung sumarah”.

(DL no.233/K/68)

Adhedhasar asiling panaliten menika saged dipunpanggihaken sapa aruh kanthi jinis tembung *religius*. Tembung *religius* menika wonten gegayutanipun kaliyan agami utawi kapitadosanipun tiyang. Kados *data* angka (10) menika dipunginakaken Pak Pana kangge nyebat kanthi sebatan **Gusti Allah** ingkang ateges Gustinipun (*tuhan*) tiyang ingkang nganut kapitadosan agami Islam.

10. Adjective *transposisional*.

Konteks: Boy minangka dhemenanipun Yulia tilpun marang yulia.

“Hallo,..**yang**”. (DL no.340/K/96)

Sapa aruh kanthi jinis *adjektif transposisional* menika arupi tembung sipat ingkang nglampahi *transposisi*. Kados *data* ing nginggil menika kedadosan saking tembung sipat **sayang** ingkang nglampahi *transposisi* satemah saged dipunginakaken minangka tembung sapa aruh kangge nyebat mitra tutur nalika pawicantenan kanthi ateges tiyang ingkang dipuntresnani. Panganggenipun sapa aruh jinis menika padatanipun dipunginakaken dening tiyang ingkang sampun *akrab*. Tuturan wonten ing nginggil dipunwicantenaken dening Boy dhateng Yulia minangka tiyang ingkang dipuntresnani. Satemah kangge nedahaken bilih piyambakipun menika tresna kaliyan Yulia lajeng anggenipun nyapa aruh ngginakaken tembung **yang**.

Salajengipun ugi kapanggihaken bab ingkang ndayani panganggening sapa aruh wonten ing *novel* Kinanti anggitanipun Margareth Widhy Pratiwi, ingkang kaandharaken wonten ing ngandhap menika.

1. Papan, papanipun inggih menika wonten ing ndalem Nitipuran, Salon, Rumah sakit.
2. *Hubungan Penutur* kaliyan *mitra tutur* gegayutan kaliyan *jenis kelamin*, *yuswa*, *status sosial* paraga.
3. Ancasipun micanten, inggih menika nyuwun pirsu, paring dhawuh, paring wejangan, pangajak, paring wangsulan, nyuwun idin lan sanesipun.

4. Wujuding ukara ingkang dipunginakaken, inggih menika ukara pitakon, pakon, pangajak, panyuwun, cariyos, pangajab.
5. Cara, *nadalan* tumindak nalika panutur micanten, inggih menika kanthi raos duhka, bungah, utawi mawi swanten andhap lan inggil.
6. Pirantos ingkang dipunginakaken kangge ngandharaken pawicantenan, inggih menika pawicantenan ingkang sinerat.
7. Trapsila lan unggah-ungguh basa, inggih menika trapsila.
8. Jinisipun wacana, inggih menika ngginakaken basa padintenan saha donga.

E. PANUTUP

1. Dudutan

Adhdhasar saking asiling panaliten kaliyan pirembagan sapa aruh basa Jawi wonten ing *novel* Kinanti anggitanipun Margareth Widhy Pratiwi saged dipunpendhet dudutan wonten ing ngandhap menika.

- a. Jinising sapa aruh ingkang dipunginakaken wonten ing *novel* Kinanti anggitanipun Margareth Widhy Pratiwi menika wonten 10 (sedasa) jinis. Jinising sapa aruh ingkang kapanggihaken inggih menika sapa aruh namanipun tiyang, pasedherekan, *gelar kebangsawanan, gelar* saking pawiyatan, *jabatan* utawi padamelan, pelaku sawijining tumindak, metaforik (paraban), sesulih purusa, tembung *religius*, saha *adjective transposisional*.
- b. Bab ingkang ndayani panganggenipun sapa aruh basa Jawi wonten ing *novel* Kinanti

anggitanipun Margareth Widhy Pratiwi menika ngginakaken teori *SPEAKING* saking Dell Hymes. Bab ingkang ndayani kasebut inggih menika papan saha kawontenan nalika nglampahi pawicantenan menika *resmi* menapa boten *resmi*, paraga ingkang nglampahi pawicantenan kalebet yuswa, drajad utawi *status sosial*, pedamelan lan ugi *jenis kelamin*, ancasipun pawicantenan, ukara saha isinipun tuturan, *nada* lan ugi cara anggenipun pawicantenan, pirantos ingkang dipunginakaken kangge ngandharaken wosing tuturan, bab tatakrama utawi *norma* ingkang dados watesing pawicantenan saha ingkang pungkasan jinising wacana ingkang dipunginakaken kangge ngandharaken satunggaling tuturan.

2. Pamrayogi

Adhedhasar asiling panaliten saha pirembagan wonten ing panaliten menika, wonten pamrayogi ingkang kedah dipungatosaken inggih menika.

- a. Panaliten menika namung ngrembag bab jinising sapa aruh saha bab ingkang ndayani panganggenipun sapa aruh basa Jawi ingkang kawrat wonten ing *novel* Kinanti anggitanipun Margareth Widhy Pratiwi, satemah taksih dipunprelukaken panaliten ingkang langkung *detail*.
- b. Panaliten menika namung winates wonten ing salabeting *novel* Kinanti anggitanipun Margareth Widhy Pratiwi, satemah kangge tiyang ingkang remen kaliyan basa taksih prelu dipunwontenaken panaliten sanes

kanthi bidang kajian ingkang beda lan ugi objek panalitenipun ingkang sanes ugi.

KAPUSTAKAN

- Andari. 2014. *Sapa Aruh Basa Jawi Wonten Ing Rubrik Cerkak Kalawarti Djaka Lodang Wedalan Wulan September-Desember 2013*. Yogyakarta: Universitas Negeri Yogyakarta.
- Chaer, A dan Leonie Agustina. 2004. *Sosiolinguistik Perkenalan Awal*. Jakarta: PT. Rineka Cipta.
- Fasold, Ralph. 1997. *The Sociolinguistics of Language*. Oxford: Blackwell Publisher Ltd.
- Hymes, Dell. 1976. *Foundation in Sociolinguistics*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press
- Kartomihardjo, Soeseno. 1988. *Bahasa Cermin Kehidupan Masyarakat*. Jakarta: Departemen Pendidikan dan Kebudayaan Direktorat Jenderal Pendidikan Tinggi Proyek Pengembangan Lembaga Pendidikan Tenaga Kependidikan.
- Kridalaksana, Harimurti. 1982. *Dinamika T tutur Sapa dalam Bahasa Indonesia*. Jakarta: Bhatara Karya Aksara
- _____. 1974. *Fungsi Bahasa dan Sikap Bahasa*. Flores: Penerbit Nusa Indah.
- Nababan, P.W.J. 1984. *Sosiolinguistik Suatu Pengantar*. Jakarta: Gramedia
- Nurhayati, Endang. 2009. *Sosiolinguistik Kajian Kode Tutur dalam Wayang Kulit*. Yogyakarta: Kanwa Publisher
- Nurgiyantoro, Burhan. 2007. *Teori Pengkajian Fiksi*. Yogyakarta: Universitas Gajah Mada Press.
- Semi, Attar. 1988. *Anatomi Sastra*. Padang: Angkasa Raya.
- Suhardi, dkk. 1985. *Sistem Sapaan Bahasa Jawa*. Departemen Pendidikan dan Kebudayaan Daerah Istimewa Yogyakarta.
- Supardo, Susilo. 1995. *Sistem Sapaan dalam Bahasa Jawa Dialek Banyumas*. Program Pasca Sarjana Universitas Gadjah Mada.
- Suwito. 1982. *Pengantar Awal Sosiolinguistik Teori dan Problema*. Surakarta: Henary Offset
- Wakidi, 2007. *Jenis dan Fungsi Sapaan dalam Pertunjukan Wayang Purwa Gagrag Yogyakarta Lakon Petruk Dadi Ratu oleh Dalang Ki Hadi Sugito*. Yogyakarta: Universitas Negeri Yogyakarta.